

دانشگاه گنبد کاووس

نشریه "حفاظت زیست بوم گیاهان"

دوره چهارم، شماره نهم، پاییز و زمستان ۹۵

<http://pec.gonbad.ac.ir>

بررسی برخی از خصوصیات بوم‌شناسی گونه دارویی و در حال انقراض زوفایی (*Thymbra spicata* L.) در استان ایلام (منطقه تلومه، تنگ پینا و شیرپناه)

مصطفی نادری^{۱*}، اصغر مصلح آرائی^۲، رضا احمدی^۳، علی‌اکبر جعفرزاده^۱، علی طهماسبی پور^۴

^۱دانشجو دکتری جنگلداری، دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی، دانشگاه ایلام.

^۲دانشیار دانشکده منابع طبیعی و کویر شناسی دانشگاه یزد.

^۳دکتری جنگلداری، اداره کل منابع طبیعی و آبخیزداری استان ایلام.

^۴دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد جنگل‌شناسی و اکولوژی جنگل، واحد لاهیجان، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۲/۱۹ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۷

چکیده

مطالعه حاضر برخی از خصوصیات رویشگاهی گونه در حال انقراض زوفایی (*Thymbra spicata*) را در سه منطقه تنگ‌پینا، تلومه و شیرپناه در استان ایلام مورد بررسی قرار می‌دهد. مشخصات ژنومورفولوژی مناطق فوق یا استفاده از تصاویر ماهواره‌ای، نقشه‌های زمین‌شناسی و بازدیدهای میدانی بررسی شد. برای تعیین ویژگی‌های اقلیمی هر یک از رویشگاه‌ها، پارامترهای اقلیمی یا استفاده از داده‌های نزدیک‌ترین ایستگاه هواشناسی و برای تقسیم‌بندی اقلیمی از روش‌های دومارتن و آمبرژه، استفاده شد. خصوصیات خاک نظیر بافت، شوری، اسیدیته، آهک، نسبت جذب سدیم، درصد رطوبت اشباع، درصد کلسیم و منیزیم و ماده آلی اندازه‌گیری و به روش آنالیز فاکتوریل با هم مقایسه شد. در این مطالعه همچنین گونه‌های همراه، فنولوژی و خصوصیات بیومتری جمعیت گونه زوفایی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که منطقه شیرپناه دارای سازند آسماری و دو منطقه دیگر دارای سازند گچساران بود. رویشگاه‌های این گونه دارای متوسط بارندگی بین ۴۰۸ تا ۲۰۰ میلی‌متر، متوسط دمایی بین ۲۳/۵ تا ۱۸/۱ درجه سانتی‌گراد و میانگین رطوبت نسبی بین ۴۰ تا ۲۵ بودند. بر اساس روش آمبرژه اقلیم رویشگاه از منطقه بیابانی گرم تا خشک معتدل و نیمه خشک معتدل تعیین گردید. رویشگاه این گونه دارای خاک لومی شنی، درصد آهک بین ۷۵ تا ۵۲/۹، شوری بین ۷۱۶ تا ۴۳۸ میکروموس بر سانتی‌متر و مواد آلی بین ۴/۳۸ تا ۱ درصد بود. ۴۵ گونه گیاهی به‌عنوان گونه‌های همراه متعلق به

* نویسنده مسئول: mostafanadery@ymail.com

۲۷ تیره در سه رویشگاه گونه زوفایی شناسایی شد. تراکم این گونه بین ۱۱۷۹-۱۹۲ پایه در هکتار. ارتفاع گیاه بین ۲۲-۱۳ سانتی‌متر و تاج پوشش بین ۱۵-۷ درصد اندازه‌گیری شد.

واژه‌های کلیدی: اکولوژی فردی، انقراض، ایلام، دارویی، *Thymbra spicata* L.

مقدمه

افزایش استفاده انسان از زمین به‌طور مستقیم از طریق گسترش شهری، حفاری، معدن‌کاوی و یا به صورت غیرمستقیم مانند مدیریت غلط، هجوم گونه‌های مهاجم، بقاء جمعیت‌های گیاهی و ذخایر ژنتیکی آن‌ها را تهدید می‌کند. افزایش فهرست گیاهان در حال انقراض یا منقرض شده موجب نگرانی محققان در زمینه حفاظت از گیاهان گردیده است (مصلح آرائی، ۱۳۸۸). از آن‌جا که گیاهان بومی هر کشوری بدلیل محدودیت پراکنش آن‌ها از آسیب‌پذیری بالایی در برابر انقراض برخوردارند، حفاظت از آن‌ها نیازمند مطالعات علمی و فعال است. کشور ایران یکی از مراکز مهم تنوع گیاهی دنیای قدیم به حساب می‌آید. نزدیک به ۲۲٪ از حدود ۸۰۰۰ گونه گیاهی که در ترکیب فلورپستیک پوشش گیاهی ایران یافت می‌شوند، بومی هستند. گیاه زوفایی (*Thymbra spicata*) یکی از ۲۰ گونه گیاهی است که در کتاب سرخ ایران در لیست گونه‌های در حال انقراض قرار گرفته است (Jalili and Jamzad, 1999). به رغم اقدامات قابل توجهی چون ایجاد مناطق حفاظت شده و پارک‌های ملی، تشکیل بانک‌های بذری و کشت گیاهان در حال انقراض در باغ‌های گیاه‌شناسی، کمتر به نقش مطالعات اکولوژیکی در حفاظت و گسترش این گونه‌ها توجه شده است (رستمی‌کیا و همکاران، ۱۳۸۹). رشد گیاه در رویشگاه‌های طبیعی حاصل کارکرد عوامل مختلف زیستی از جمله اقلیم، خاک، توپوگرافی و غیره می‌باشد. بنابراین شناسایی این عوامل به عنوان نیازهای رویشگاهی گیاهان اولین قدم در حفاظت و احیای آن‌ها محسوب می‌شود.

مطالعات نسبتاً متعددی در خصوص آتاکولوژی گونه‌های گیاهی انجام شده است. به‌طور مثال کاندمیر و کانساران (Kandem and Cansaran., 2010) در بررسی آتاکولوژی گونه در حال انقراض *Alkanna haussknechtii* نشان دادند که این گونه در خاک‌های لومی خنثی یا کمی قلیایی با شوری کم و آهک و ظرفیت نگهداری آب بالا رویش می‌کند. این محققین همچنین نشان دادند که عناصر غذایی NPK در اندام‌های زیرزمینی این گونه بیشتر از اندام‌های هوایی آن می‌باشد. نجفی و همکاران (Nadjafi et al., 2009) در بررسی آتاکولوژی و فیتوشیمی گونه دارویی و در حال انقراض *Nepeta binaludensis* نشان دادند که این گونه در شیب‌های رو به شمال و ارتفاع بین ۲۷۰۰-۲۳۰۰ رویش دارد. این محققین همچنین نشان دادند که رویشگاه این گونه دارای بارندگی بین ۳۷۰-۳۵۰ و متوسط

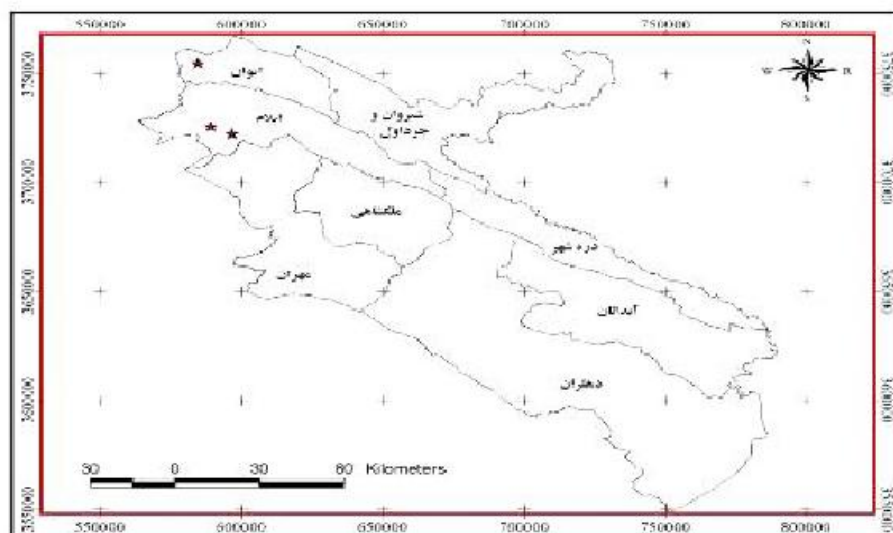
حرارت سالانه ۶-۷ درجه سانتی‌گراد می‌باشد. ارتفاع این گیاه بین ۴۶ تا ۵۲ سانتی‌متر و قطر تاج آن بین ۳۹ تا ۴۲ سانتی‌متر و تراکم آن ۴ گیاه در یک متر مربع اندازه‌گیری گردید. حسنی و شاهمرادی (حسینی و شاهمرادی، ۱۳۸۶) در بررسی آتاکولوژی گونه جاشیر نشان دادند که این گونه در شیب‌های شمال و شمال غربی مناطق کوهستانی و در دامنه ارتفاعی ۱۸۰۰ تا ۲۹۰۰ متر از سطح دریا استقرار دارد. رویشگاه‌های مختلف از نظر پوشش تاجی تفاوت معنی‌دار با هم نداشتند، ولی از نظر تراکم و میزان زادآوری متفاوت بودند. مطالعات احمدی و شاهمرادی (احمدی و شاهمرادی، ۱۳۸۴) در آتاکولوژی گونه *Agropyron cristatum* در استان آذربایجان غربی نشان داد که این گونه اکثراً در سازندهای قم، سازند چیرفت و آمیزه‌های رنگی دیده می‌شود. مطالعات خاکشناسی نشان می‌دهد که این گونه بهترین رشد را در خاک‌های با بافت متوسط از شنی تا لومی-رسی داشته و در خاک‌های شنی سست و رسی سنگین و شور به‌خوبی رشد نمی‌کند. آژیپر و شاهمرادی (آژیپر و شاهمرادی، ۱۳۸۶) در مطالعه آتاکولوژی گونه مرتعی *Ferula ovina* در استان تهران نشان دادند که این گیاه در خاک‌های با بافت لومی تا لومی شنی می‌روید. هدایت الکتریکی خاک در رویشگاه این گیاه کمتر از یک دسی‌زیمنس بر متر و اسیدیته آن در حدود ۷ تا ۷/۵ است و فراوانی این گیاه در رویشگاه خود حدود ۸۱٪، پوشش تاجی ۱۲/۳۵٪ و تراکم ۱۶۷۵۰ پایه در هکتار می‌باشد.

حسینی (حسینی، ۱۳۷۳) در بررسی انجام شده روی گونه‌های اسکتیبیل در مراتع استان سمنان نشان داد که گونه اسکتیبیل هفت‌پتدی در اقلیم نیمه بیابانی سرد و بیابانی خشک و گرم پراکنش دارد. نتایج قیاض (۱۳۷۷) نشان داد که خاک رویشگاه اسکتیبیل کرمانی در حوضه‌های جازموریان، چاهاب و تهلان در استان سیستان و بلوچستان ابرفتی با بافت سبک (شنی تا شن لومی) بوده است. حداقل pH خاک اسکتیبیل کرمانی ۷/۵ و حداکثر آن ۸/۲ ثبت گردیده است. حداقل هدایت الکتریکی خاک رویشگاه ۰/۴ و حداکثر آن نیز ۰/۸ dS/m اندازه‌گیری شد. بارش سالیانه رویشگاه‌های این گونه در استان سیستان و بلوچستان بین ۶۰ تا ۱۲۰ میلی‌متر، حداقل و حداکثر دمای مطلق ثبت شده در رویشگاه‌های این گونه نیز به ترتیب ۶- و ۵۱ درجه سانتیگراد گزارش شده است. با توجه به اهمیت زیست محیطی گونه‌های اندمیک این تحقیق با هدف شناسایی و مقایسه برخی از ویژگی‌های اکولوژیکی موثر بر استقرار گونه زقایی در استان ایلام انجام شده است.

مواد و روش‌ها

الف) گونه و مناطق مورد مطالعه: زوقایی (*Thymbra spicata*) گیاهی بوته‌ای از تیره نعناع (Lamiaceae)، معطر، ساقه چوبی، برگ‌ها کوچک، گل‌ها صورتی و به ارتفاع ۴۰-۱۰ سانتی‌متر می‌باشد. این گونه در هوای گرم و نور کافی دامنه‌های شمالی رویش دارد و مصارف سنتی فراوانی

داشته و در بین اهالی منطقه از توجه و اهمیت خاصی برخوردار است. گونه مذکور تقریباً خصوصیات آویشن را دارا بوده و به عنوان ضد عفونی کننده مجاری تنفسی، تونیک، برطرف کننده اسپاسم های ماهیچه ای، خلط آور، دفع کننده انگل ها و اشتها آور جهت مصارف درمانی بکار می رود. در نواحی جنوب شرقی آنتالیا و نواحی مدیترانه ترکیه از این گیاه برای درمان تنگی نفس، گاز معده، برونشیت، سرفه، اسهال و رماتیسم استفاده می شود و نیز در سال های اخیر گزارشاتی مبنی بر اثر مصرف عصاره گیاه زوقایی بر کاهش کلسترول خون انتشار یافته است. این گیاه به عنوان منبع غنی از فلاونوئیدها، ترپنوئیدها و ایزوپرنوئیدها همچون تیمول و کارواکرول است (اسدی و همکاران، ۱۳۹۱). این گونه در استان ایلام در منطقه تلومه، شیرپنه (شیره پناه) و تنگ بینا گسترش دارد. منطقه شیره پناه (مختصات جغرافیایی $45^{\circ} 55' 17''$ تا $45^{\circ} 54' 18''$ طول شرقی و $33^{\circ} 55' 42''$ تا $33^{\circ} 55' 36''$ عرض شمالی) در غرب شهرستان ایوان در فاصله ۷۰ کیلومتری شهر ایوان و ۴۰ کیلومتری بخش زرنه واقع شده است. حداکثر ارتفاع منطقه ۱۲۵۰ متر، حداقل ارتفاع ۷۶۹ متر و ارتفاع متوسط منطقه ۹۸۱ متر است. منطقه شکار ممنوع تنگ بینا (مختصات جغرافیایی $45^{\circ} 58' 41''$ تا $45^{\circ} 58' 40''$ طول شرقی و $33^{\circ} 41' 09''$ تا $33^{\circ} 41' 07''$ عرض شمالی) و تلومه (مختصات جغرافیایی $46^{\circ} 02' 25''$ تا $46^{\circ} 18'$ طول شرقی و $33^{\circ} 38' 18''$ تا $33^{\circ} 38' 21''$ عرض شمالی) در جنوب غربی شهر ایلام و فاصله آن از مرکز شهرستان ۱۰۰ کیلومتر می باشد (شکل ۱).

شکل ۱ نقشه پراکنش گونه زوقایی در استان ایلام

ب) بررسی خصوصیات ژئومورفولوژی

مشخصات ژئومورفولوژی و ویژگی‌های واحد اراضی در هر رویشگاه با گزارش‌های موجود، استفاده از نقشه زمین‌شناسی، تصاویر ماهواره‌ای لندست ۸، Google Earth و نیز بازدیدهای میدانی تکمیل و اطلاعات هر رویشگاه ثبت گردید.

ج) بررسی ویژگی‌های هوا و اقلیم‌شناسی

برای تعیین ویژگی‌های اقلیمی هر یک از رویشگاه‌ها، میانگین، حداقل و حداکثر درجه حرارت و بارندگی با استفاده از داده‌های نزدیک‌ترین ایستگاه هواشناسی (ایستگاه ایلام، ایوان) مورد بررسی قرار گرفت. همچنین به منظور افزایش دقت کار از روش‌های تقسیم بندی اقلیمی دومارتن و آمبروزه، برای هر رویشگاه استفاده شد (کریمی، ۱۳۶۴). از عوامل دیگر اقلیمی چون رطوبت نسبی، تبخیر و تعرق و تعداد روزهای یخبندان در سال جهت تکمیل ویژگی‌های هواشناسی رویشگاه استفاده گردید. به منظور مقایسه هر یک از ویژگی‌های اقلیمی تمامی پارامترهای فوق طی یک دوره ۱۰ ساله به عنوان پایه زمانی مشترک مورد بررسی قرار گرفت.

د) بررسی ویژگی‌های خاک

به منظور بررسی خصوصیات خاک سه پروفیل در هر منطقه حفر شد و نمونه‌برداری از لایه‌های ۰-۱۵ و ۱۵-۳۰ مطابق روش استاندارد انجام گرفت. pH عصاره گل‌اشباع با دستگاه pH متر (مدل JohnWay)، هدایت الکتریکی عصاره اشباع (EC_e) با دستگاه هدایت‌سنج (مدل JohnWay) اندازه‌گیری و از روش واکی-بلاک برای تعیین درصد ماده آلی و از روش فلیم فتومتر برای تعیین میزان سدیم (برحسب میلی‌اکی‌والان در لیتر) استفاده شد. آهک نیز برحسب درصد در هر یک از نمونه‌ها مورد آزمایش قرار گرفت. برای اندازه‌گیری درصد کلسیم و منیزیم از روش تیتراسون با ورسین استفاده گردید. همچنین بافت خاک نیز از روش هیدرومتری تعیین شد (ابن جلال و همکاران، ۱۳۷۰). برای اندازه‌گیری درصد رطوبت اشباع خاک، گل اشباع در آن ۱۰۵ درجه سانتی‌گراد به مدت زمان ۲۴ ساعت گذاشته شد و سپس با استفاده از وزن گل خشک و وزن آب، درصد رطوبت اشباع محاسبه گردید. به منظور نرمال بودن داده‌ها در این پژوهش از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف استفاده شد. به‌طور کلی همه داده‌های مربوط به مشخصه‌های خاک پس از اندازه‌گیری در آزمایشگاه به کمک نرم‌افزار SPSS 16 مورد تجزیه و تحلیل آماری قرار گرفت. عمق ۱۵-۰ سانتی‌متری، لایه سطحی و عمق ۳۰-۱۵ سانتی‌متری به‌عنوان لایه عمقی در نظر گرفته شد. نتایج حاصل از مقایسه میانگین مشخصه‌های خاک لایه سطحی، عمقی و نیمرخ کلی خاک رویشگاه‌ها با استفاده از آزمون آنالیز واریانس یکطرفه با یکدیگر مقایسه گردید.

ه) تعیین ویژگی‌های پوشش گیاهی

برای انجام مطالعات مربوط به پوشش گیاهی، نمونه‌برداری از پوشش گیاهی با روش تصادفی-سیستماتیک انجام شد. تعداد ۵ عدد ترانسکت به طول ۱۰۰ متر و به فواصل ۲۰ متری از یکدیگر به طور تصادفی در منطقه مورد مطالعه مستقر شدند. تعداد مناسب پلات‌های نمونه‌برداری با استفاده از روش آماری تعیین حجم نمونه‌گیری مصداقی (۱۳۸۲) و اندازه مناسب پلات به روش سطح حداقل (Mueller & Ellenberg, 1974) تعیین گردید. با توجه به روش سطح حداقل، اندازه مناسب هر پلات $5m \times 5m$ تعیین شد. همچنین با توجه به روش آماربرداری تعداد ۱۵ پلات برای هر منطقه و در مجموع ۴۵ پلات برای نمونه‌برداری پیش‌بینی شد که به طور تصادفی بر روی خطوط ترانسکت استقرار یافتند. ارتفاع بوته‌ها با متر نواری از سطح تاج پوشش تا سطح زمین برحسب سانتی‌متر تعیین گردید. برای تعیین سطح پوشش از روش اندازه‌گیری قطر کوچک و بزرگ تاج پوشش گیاه استفاده شد. تراکم بوته‌ها نیز از طریق شمارش مستقیم تعداد افراد جمعیت در واحد هکتار تعیین گردید.

و) فنولوژی

تغییرات ریخت شناسی فصلی و مراحل رویشی و زایشی گونه زوفایی در سال ۱۳۹۱-۱۳۹۰ با بازدیدهای مکرر از رویشگاه‌های زوفایی بررسی گردید. بر این اساس آغاز رشد رویشی، طول دوره رشد، آغاز گلدهی، تشکیل بذر بررسی شد.

ز) گونه‌های همراه

گونه‌های همراه در رویشگاه‌های زوفایی در فصل رویشی بهار سال ۱۳۹۱ با انجام بازدیدهای میدانی از مناطق سه‌گانه جمع‌آوری گردید و با استفاده از منابع موجود شناسایی شدند. اسامی فارسی گونه‌های گیاهی از کتاب فلور ایلام اقتباس شد. (مظفریان، ۱۳۸۷).

نتایج**الف) خصوصیات ژئومورفولوژی**

رخساره‌های ژئومورفولوژیکی منطقه شیره پناه شامل واحد کوهستان با دامنه نامنظم و آثار فرسایش آبی (شیاری و بین شیاری) می‌باشد. سازند آن آسماری بوده که ضخامت آن ۳۱۴ متر است و از لایه‌های آهک کرم تا قهوه‌ای رنگ تشکیل شده است. تشکیلات این سازند شامل سنگ آهک با میان لایه‌های شیل و مارن است. خاک به صورت ریزدانه و عمق آن در این سازند زیاد است. در پایه واحد کوهستان در منطقه مورد مطالعه آثار تپه ماهوری دیده می‌شود. دو منطقه دیگر دارای سازند گچساران می‌باشد. ضخامت زیاد سازند گچساران در منطقه تلومه که به صورت دشتی با شیب کم است نشان از رسوب‌گذاری سریع در محیط کولابی اشکوب میوسن میانی دارد، ولی فرسایش سریع‌تر در منطقه

تنگ‌بیتا که سازند گچساران از زیر سازندهای بالائی بیرون زده و تحت تأثیر فرسایش قرار گرفته، ضخامت آنرا کم کرده است. در هر دو منطقه دامنه به صورت نامنظم با پروند سنگی که در بیرون-زدگی‌ها به صورت برجسته با درز و شکاف‌های زیاد به خوبی قابل مشاهده است. در پای دامنه‌های هر دو منطقه نیز آثار واریزه‌ای به خوبی قابل مشاهده است. در منطقه تنگ بیتا که ژئومورفولوژی کوهستان است به دلیل عمق کمتر خاک، سنگ مادر در سطح زمین در برخی نقاط رخنمون پیدا کرده است.

جدول ۱ مقایسه پارامترهای اقلیمی سه منطقه تلومه، شیرینه و تنگ‌بیتا در استان ایلام

تنگ‌بیتا	شیره پناه	تلومه	رویشگاه
			پارامترهای اقلیم
۲۰۰	۴۰۸	۲۰۸	متوسط بارندگی (mm)
۲۳/۵	۱۸/۵	۱۸/۱	متوسط دمای سالانه (°C)
۳۰/۶	۲۵/۷	۲۵/۴	میانگین دمای حداکثر ماهانه (°C)
۱۶/۳	۹/۸	۹/۴	میانگین دمای حداقل ماهانه (°C)
۴۸/۳	۴۳/۱	۴۲/۹	دمای حداکثر مطلق ماهانه (°C)
۰/۱۵	۴/۰	۴/۳	دمای حداقل مطلق ماهانه (°C)
۳۶	۳۴	۳۶	تعداد روزهای یخبندان
۴۰	۲۵	۴۰	میانگین رطوبت نسبی (درصد)
۵۴	۵۱	۵۴	میانگین حداکثر رطوبت نسبی (درصد)
۲۵	۲۵	۲۵	میانگین حداقل رطوبت نسبی (درصد)
۱۶۷	۱۷۷	۱۶۷	تبخیر سالانه (درصد)
۱۵	۱۶	۱۲	سرعت باد (m/s)
جنوبی	جنوبی	جنوبی	جهت باد
۲۶۰/۹	۲۵۲	۲۶۰/۹	ساعات آفتابی ماهانه

ب) نتایج بررسی اقلیم

نتایج پارامترهای اقلیمی نشان داد که منطقه شیرینه از متوسط بارندگی و تبخیر سالانه بیشتری نسبت به مناطق دیگر برخوردار است. در صورتی که متوسط دمای سالانه و ماهانه در منطقه تنگ‌بیتا بیشتر از دو منطقه دیگر می‌باشد (جدول ۱). در منطقه شیرینه براساس روش دومارتن اقلیم منطقه در ارتفاعات پایین نیمه خشک معتدل و در ارتفاعات فوقانی مدیترانه‌ای سرد و براساس روش آمبرژه اقلیم منطقه خشک معتدل تا نیمه خشک معتدل است. در منطقه تلومه و تنگ‌بیتا طبق روش آمبرژه اقلیم

منطقه بیابانی گرم تا خشک معتدل تا نیمه خشک معتدل بوده و طبق روش دومارتن در ارتفاعات پایین به صورت خشک گرم و در ارتفاعات میانی و بالا بصورت نیمه خشک معتدل می باشد.

ج) نتایج حاصل از آزمایش خاک

به منظور تسهیل در تفکیک ویژگی‌های عمومی خاک هر یک از مناطق مورد مطالعه، نتایج به دست آمده از انجام آزمایشات خاکشناسی در جدول ۲ و ۳ ارائه شده است. نتایج نشان می‌دهد که کربن و مواد آلی به‌طور معنی‌داری در منطقه تنگبیتا بیشتر از دو منطقه دیگر است. آهک در منطقه شیره‌پناه و رطوبت نسبی در منطقه تنگبیتا بطور معنی‌داری بیشتر از دو منطقه دیگر است. نتایج مقایسه لایه سطحی و عمقی خاک نشان داد که در دو منطقه تلومه و تنگبیتا کربن و مواد آلی در لایه سطحی به‌طور معنی‌داری بیشتر از لایه عمقی است.

جدول ۲ نتایج تجزیه واریانس تاثیر منطقه و عمق بر صفات مورد مطالعه در رویسگاه گونه زوفایی

صفات	منبع	df	میانگین مربعات	احتمال
اسیدیته	منطقه	۲	۰/۰۲۳	۰/۲
	عمقی	۱	۰/۱	۰/۰۳
شوری	منطقه*عمقی	۲	۰/۰۱۶	۰/۴
	منطقه	۲	۱۳۴۳۱۷	۰/۲۴
آهک	عمقی	۱	۱۰۶۲۶۰	۰/۲۸
	منطقه*عمقی	۲	۱۲۰۹۸	۰/۸
رطوبت اشباع	منطقه	۲	۸۴۸	۰/۰۰۸
	عمقی	۱	۱۱۶	۰/۳۳
مواد آلی	منطقه*عمقی	۲	۶۵	۰/۵
	منطقه	۲	۵۶۲	۰/۰۰۰
کربن آلی	عمقی	۱	۱۶۰	۰/۰۵
	منطقه*عمقی	۲	۷۷	۰/۱۵
منطقه*عمقی	منطقه	۲	۱۷	۰/۰۰۰
	عمقی	۱	۳/۴	۰/۰۰۸
منطقه*عمقی	منطقه*عمقی	۲	۰/۳	۰/۴
	منطقه	۲	۵/۸	۰/۰۰۰
منطقه*عمقی	عمقی	۱	۱/۱	۰/۰۰۸
	منطقه*عمقی	۲	۰/۱	۰/۴

مصطفی نادری و همکاران

۰/۳۱	۱۰	۲	منطقه	
۰/۴۹	۲/۹	۱	عمقی	کلسیم منیزیم
۰/۱۶	۲/۵	۲	منطقه*عمقی	
۰/۱۱	۲/۴	۲	منطقه	
۰/۱۲	۲/۴	۱	عمقی	سدیم
۰/۲	۱/۷	۲	منطقه*عمقی	
۰/۱۰	۶۷	۲	منطقه	
۰/۱۶	۵۲	۱	عمقی	شن
۰/۱۸	۴	۲	منطقه*عمقی	
۰/۰۰۶	۸۲	۲	منطقه	
۰/۹	۰/۰۵	۱	عمقی	
۰/۱۵	۷	۲	منطقه*عمقی	
۰/۴۸	۱۲/۴	۲	منطقه	رس
۰/۱	۵۰	۱	عمقی	
۰/۱۵	۱۰/۵	۲	منطقه*عمقی	

جدول ۳: مقایسه میانگین اثر منطقه و عمق بر صفات خاک رویشگاه زوفایی (حروف نشاندهنده معنی دار بودن بر اساس آزمون دانکن می باشد).

شیرپناه	تنگ بینا		تلومه		منطقه	
۱۵ ۳۰	۰ ۱۵	۱۵ ۳۰	۰ ۱۵	۱۵ ۳۰	۰ ۱۵	صفات
۷/۷b	۷/۶ab	۷/ ۷ b	۷/۴b	۷/ ۷۷ b	۷/۶ab	اسیدیته
۶۸۷ a	۷۴۶ a	۲۵۶ a	۵۲۰ a	۵۵۴ a	۷۹۱a	شوری ($\mu\text{s}/\text{cm}$)
۵۷ab	۴۸ b	۷۲ a	۷۶ a	۶۱ ab	۵۲ b	آهک (درصد)
۴۵ab	۵۰ a	۲۱ cd	۲۰ cd	۲۲ d	۳۷ bc	رطوبت اشباع
۴ab	۴/۸a	۰/۸c	۱/۲c	۱/۷c	۲b	مواد آلی (درصد)
۲/۳ab	۲/۸a	۰/۴۷c	۰/۷c	۱c	۱/۸ b	کربن آلی (درصد)
۹/۷a	۹/۲a	۷/۲a	۸a	۵/۷a	۸/۳a	کلسیم منیزیم (meq/L)
۱/۶ab	۱/۳ab	۰/۶b	۲/۴ab	۲/۲ab	۲a	سدیم (meq/L)
۴۶a	۴۰ ab	۲۸ab	۲۵b	۴۱ab	۳۸ab	شن (درصد)
۱۲b	۱۲b	۱۹ab	۲۱a	۱۵b	۱۲b	رس (درصد)
۴۱a	۴۷a	۴۲a	۴۴a	۴۴a	۴۹a	سیلت (درصد)

د) برخی ویژگی های بیومتری پوشش گیاهی: نتایج نشان داد که تعداد کل پایه ها و تراکم گونه زوفایی در منطقه تلومه کمتر از دو منطقه دیگر است. در عوض بیشترین سطح تاج این گونه در منطقه

نشریه حفاظت زیست بوم گیاهان / دوره چهارم، شماره نهم، پاییز و زمستان ۹۵

تلومه قرار دارد. درصد تاج پوشش و متوسط سطح تاج این گونه نیز در منطقه تلومه بیشتر از دو منطقه دیگر بود (جدول ۴).

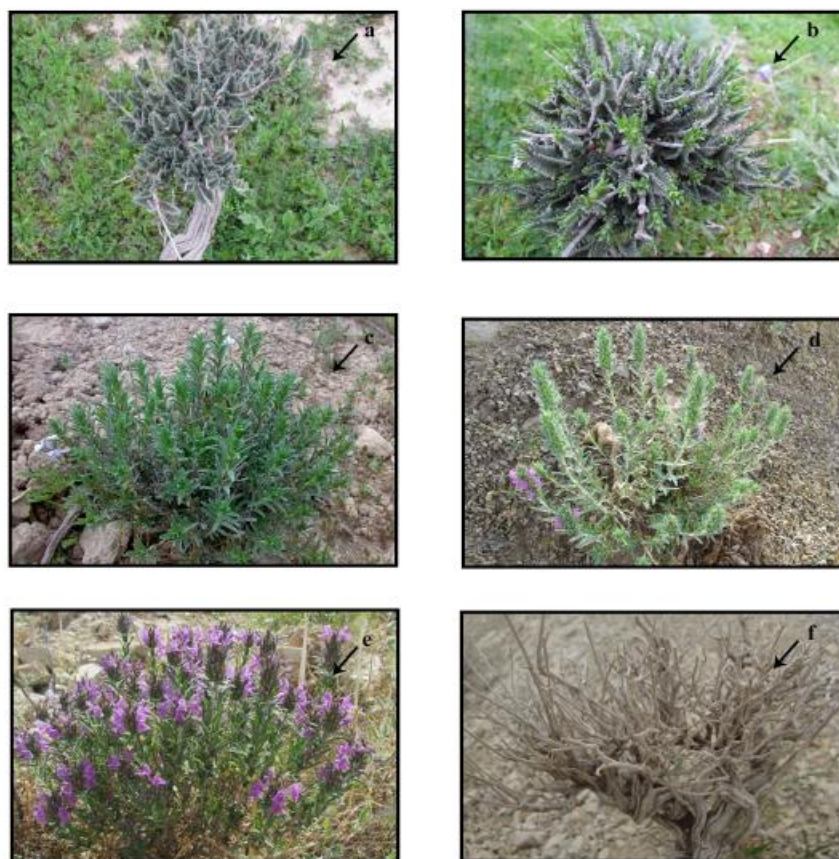
جدول ۴ ویژگی‌های بیومتری گونه زوفایی در سه منطقه شیرپنه، تلومه و تنگ‌بینا در استان ایلام

مناطق مورد مطالعه	شیره پناه	تلومه	تنگ بینا
تاج پوشش (درصد)	۷	۱۵	۹
متوسط ارتفاع	۱۲/۲	۲۲/۴۴	۲۲/۸۴
سطح تاج پوشش (متر مربع در هکتار)	۱۸/۱	۸/۶	۴۸/۲
تراکم (اصلی در هکتار)	۱۱۷۹/۶	۱۹۲/۳۹	۱۱۷۲/۳
حداکثر سطح تاج (سانتی‌متر مربع)	۳۹۸	۲۱۲۲	۱۰۷۴
متوسط سطح تاج (سانتی‌متر مربع)	۱۹۵/۸۸	۴۴۷/۰۸	۴۱۰/۸۳
تعداد کل پایه‌ها	۱۸۵۰	۴۲۰	۱۶۷۵

هـ) نتایج حاصل از بررسی فنولوژی

نتایج بررسی فنولوژی گونه زوفایی نشان داد که در هر سه منطقه شروع رشد رویشی از بهمن ماه شروع می‌شود. شروع گلدهی در منطقه تلومه در اواخر فروردین آغاز می‌شود در حالی که در دو منطقه دیگر این مرحله در اردیبهشت ماه اتفاق افتاد. به همین ترتیب شروع بذردهی و ریزش بذور نیز در منطقه تلومه یک تا دو هفته زودتر از دو منطقه دیگر بود (جدول ۵).

شکل ۲ مراحل مختلف فنولوژی گونه دارویی و در حال انقراض زوفایی در استان ایلام
 a: اوج برگدهی اولیه، b: شروع برگدهی ثانویه، c: اوج برگدهی ثانویه، d: شروع گلدهی، e: اوج گلدهی، f: مرگ گیاه.

و) گونه‌های همراه

نتایج نشان داد که ۴۵ گونه گیاهی به‌عنوان گونه‌های همراه متعلق به ۲۷ تیره در سه رویشگاه گونه زوفایی در استان ایلام گسترش دارند. گونه‌هایی که در هر سه منطقه به‌صورت مشترک رویش دارند عبارتند از: *Capparis spinosa*, *Astragalus fasciculifolius*, *Amygdalus lycioides*, *Erucaria hispanica*, *Erucaria hispanica*, *Diplotaxis Harra* var. *Spinosa* L., *Rumex ephedroides* و *Prosopis farcta*. در جدول ۶ لیست گونه‌های گیاهی دیده می‌شود.

جدول ۷ گونه‌های همراه در رویشگاه گونه زوفایی در سه منطقه شیرپنه، تلومه و تنگ‌بینا در استان ایلام

گونه	تیره	نام فارسی	تلومه	تنگ بینا	شیرپنه
<i>Achillea oligocephala</i> DC.	Asteraceae	بومادران پنبه ای	*	-	-
<i>Alcea angulata</i> Frevn & Sint.	Malvaceae	ختمی گوشه دار	*	-	-
<i>Amygdalus arabica</i> Olivier.	Rosaceae	پادام بی برگ	-	*	*
<i>Amygdalus lycioides</i> Spach.	Rosaceae	پادام خار آلود	*	*	*
<i>Anchsa strigosa</i> Labill.	Boraginaceae	گاوزبان خارک دار	*	*	-
<i>Astragalus fasciculifolius</i> Boiss.	Papilionaceae	گون	*	*	*
<i>Capparis spinosa</i> var. <i>Spinosa</i> L.	Capparidaceae	کور	*	*	*
<i>Centurea iberica</i> Trev. ex Spreng.	Asteraceae	گل گندم	*	-	*
<i>Cleome oxypetala</i> Boiss.	Capparidaceae	علف مار زرد	*	-	*
<i>Diplotaxis Harra</i> (Forssk.) Boiss	Convolvulaceae	دو رج	*	*	*
<i>Echinops mosulensis</i> Rech. f	Asteraceae	شکر تیغال	-	*	*
<i>Erodium oxyrhynchum</i> M.B. subsp.	Geraniaceae	نوک لک لکی تیز	*	-	-
<i>Erucaria hispanica</i> Druce.	Convolvulaceae	مندایی	*	*	*
<i>Euohorbia denticulate</i> Lam.	Euohorbiaceae	فرفیون دندانه دار	-	-	*
<i>Gundelia Tournefortii</i> L.	Asteraceae	کنگر معمولی	-	*	-
<i>Gypsophila pollida</i> Stapf	Caryophyllaceae	گچ دوست	-	*	*
<i>Haplophyllum tuberculatum</i> Juss	Rutaceae	سدایی زگیل دار	*	*	-
<i>Heliotropium denticulatum</i> Boiss.	Boraginaceae	آفتاب پرست	*	-	*
<i>Malva neglecta</i> Wallr.	Malvaceae	پنیرک معمولی	*	*	-
<i>Mozaffariania insignis</i> Pimenov.	Umelliferae	-	-	*	-
<i>Noaea mucronata</i> Aschers. et Schweinf	Chenopodiaceae	خارکو	-	-	*
<i>Oliveria decumbens</i> Vent.	Umelliferae	لعل کوهستان	*	*	*
<i>Onosma asperrimum</i> Bornm	Boraginaceae	زنگوله ای زیر	*	-	*
<i>Peganum harmala</i> L.	Zygophyllaceae	اسفند	-	*	-
<i>Phlomis olivieri</i> Benth.	Labiatae	گوش یره	-	-	*
<i>Pistacia khinjuk</i> stocks.	Adiantaceae	خینچوک	-	*	*
<i>Poa bulbosa</i> L.	Poaceae	چمن پیازک دار	*	-	-
<i>Prosopis farcta</i> Macbr.	Mimosaceae	کهورک	*	*	*
<i>Pteropyrum naufelum</i> Al khayat	Polygonaceae	پرند ایلامی	-	*	-
<i>Quercus brantii</i> Lindl. Var. <i>persica</i>	Fagaceae	یلوط ایرانی	-	-	*
<i>Rumex ephedroides</i> Bornm	Polygonaceae	ترشک ریش بزی	*	*	*

<i>Saccharum ravennae</i> Murray	Poaceae	تیاشیر هندی	-	-	*
<i>Salsola nitriaria</i> Pall.	Chenopodiaceae	شور سوری	-	-	*
<i>Salvia Reuterana</i> Boiss.	Labiatae	مریم گلی	-	*	-
<i>Satureja khuzistanica</i> Jamzad.	Labiatae	مرزه خوزستانی	-	*	-
<i>Scrophularia deserti</i> Del. Var. <i>floiata</i> Eig.	Scrophulariaceae	گل میمونی	*	*	*
<i>Silybum marianum</i> Gaerth.	Asteraceae	خار مریم	-	-	*
<i>Stachys inflata</i> Benth.	Labiatae	سنبله ای یادکنکی	-	-	*
<i>Stipa capensis</i> Thunb.	Poaceae	بهمن	-	*	-
<i>Tamarix ramosissima</i> Ledeb.	Tamaricaceae	گز پرشاخه	-	*	*
<i>Teucrium polium</i> L.	Labiatae	مریم نخودی	*	*	-
<i>Verbascum alceoides</i> Boiss & Hausskn.	Scrophulariaceae	گل ماهور	*	-	*
<i>Vitex pseudo-Negundo</i> Hand & Mzt.	Violaceae	پنج انگشت	-	-	*
<i>Ziziphus nummularia</i> Wight & Arn.	Ramnaceae	رملیک	*	*	-
<i>Zoega leptaurea</i> L.	Asteraceae	خورشید صبح	-	*	-

* حضر و عدم حضر

بحث و نتیجه گیری

نتایج بررسی ژنومورفولوژیکی رویشگاه گونه زوفایی نشان داد که این گونه در دامنه‌های سنگی یا به صورت نامنظم با بیرون زدگی‌هایی با درز و شکاف‌های زیاد دیده می‌شود. وجود درز و شکاف می‌تواند نقش مهمی در استقرار این گونه ایفا نماید. شکاف‌ها با ایجاد رطوبت و خاک و لاشبرگ‌های که در خود محصور نموده‌اند محیط مناسبی برای جوانه‌زنی بذور و استقرار این گیاه فراهم می‌کند. وجود درز و شکاف‌های زیاد ممکن است که وابستگی این گونه را نسبت به رطوبت نشان دهد و این عامل می‌تواند عامل محدود کننده پراکنش این گونه نیز محسوب شود. مشابه مطالعه حاضر در بررسی محدودیت‌های پراکنش گونه دارویی و در حال انقراض مورخوش (*Zhumeria majdei*) نشان داده شد که جوانه‌زنی بذور این گونه وابستگی مستقیم به رطوبت داشته و درز و شکاف‌های توده‌های سنگی عامل مهم استقرار این گونه محسوب می‌شوند (مصلح آرانی، ۱۳۸۸). در بررسی تاثیر برخی از خصوصیات واحدهای سنگی آندزیتی و گرانیتی بر روی میزان استقرار پوشش گیاهی در مناطق خشک نیز نشان داده شد که بین میزان پوشش گیاهی و تعداد درزهای سنگی رابطه مستقیم و معنی داری وجود دارد (اختصاصی و همکاران، ۱۳۹۰). با توجه به نتایج حاصل از آزمایش خاک رویشگاه‌های این گونه مشخص شد که گونه زوفایی طالب مقادیر نسبتاً متفاوتی از آهک می‌باشند که دامنه این مقادیر در رویشگاه‌های مختلف متفاوت می‌باشد. میزان آهک موجود در رویشگاه‌های این گونه بین ۷۶-۴۸ بوده که می‌توان گفت

زوقایی گونه‌ای آهک دوست است. همان‌طور که ذکر شد مقدار درصد رطوبت اشباع نیز در سه رویشگاه متفاوت بوده، مقدار آن در رویشگاه تنگ‌بیتا به ۴۷٪ می‌رسد که بیشتر از دو رویشگاه دیگر می‌باشد. اما بافت خاک هر سه رویشگاه لومی - شنی می‌باشد که نشان می‌دهد این گونه طالب خاک‌های سبک می‌باشند. نتایج همچنین نشان داد رویشگاه گونه زوقایی دارای خاک‌های با pH کمی قلیایی، شوری پایین و مواد آلی کم بوده که این عوامل می‌تواند به دلیل بستر توده سنگی و لایه نازک خاک باشد.

رویشگاه‌های این گونه دارای متوسط بارندگی بین ۴۰۸-۲۰۰ میلی‌متر و میانگین رطوبت نسبی بین ۴۰-۲۵ می‌باشد. تحمل دمایی این گونه بین ۴- درجه سانتی‌گراد تا ۴۸ درجه سانتی‌گراد تعیین گردید. بر اساس روش آمبرژه اقلیم رویشگاه از منطقه بیابانی گرم تا خشک معتدل و نیمه خشک معتدل تعیین گردید. نتایج بررسی گونه‌های همراه رویشگاه‌های گونه زوقایی نشان داد که دو گونه درختچه‌ای *Amygdalus arabica* و *Pistacia khinjuk* که از عناصر شاخص رویش‌های مناطق کوهستانی و مرتفع ایران و تورانی هستند فقط در دو منطقه شیره پناه و تنگ‌بیتا دیده شدند. در عوض گونه *Ziziphus nummularia* که از عناصر رویش‌های ارتفاعات پایین‌تر می‌باشد نیز فقط در منطقه تلومه گسترش داشت. ضمناً گونه درختی *Quercus brantii* نیز فقط در منطقه شیره پناه گسترش داشت. وجود گونه‌های درختی مذکور به دلیل میزان بارندگی بالا در منطقه شیره پناه می‌باشد. نتایج بررسی‌های گونه همراه و نتایج اقلیمی نشان می‌دهد که گسترش گونه زوقایی دامنه دمایی و ارتفاعی نسبتاً زیادی را پوشش می‌دهد. نتایج بیومتری نشان داد که کمترین مقدار تراکم گونه زوقایی با پایه در هکتار و بیشترین تاج پوشش و ارتفاع گونه زوقایی در منطقه تلومه مشاهده شد. در منطقه تلومه ضخامت خاک زیادتر از مناطق دیگر بوده به دلیل خاک و مواد غذایی بیشتر پایه‌هایی از زوقایی که در این منطقه موفق به استقرار می‌شوند رشد بیشتری دارند. در مقابل به دلیل کمبود درز و شکاف توده سنگی در منطقه تلومه شانس جوانه‌زنی بذور این گونه کاهش یافته و به همین دلیل تجدید حیات طبیعی و تراکم این گونه در این منطقه کمتر می‌باشد. با توجه به شناخت بیشتر مردم از خصوصیات دارویی این گونه و بهره‌برداری روزافزون آن به نظر می‌رسد کشت و تکثیر این گونه به صورت زراعی و عرضه آن به بازار بجای بهره‌برداری مستقیم از طبیعت می‌تواند به عنوان راهکاری جهت حفظ این گونه در حال انقراض مورد توجه قرار بگیرد.

تشکر و قدردانی

در پایان از زحمات بی دریغ جناب آقای یعقوب نیازی دانشجوی دکتری آبخیزداری دانشکده منابع طبیعی یزد و جناب آقای مهندس گرایی کارشناس ارشد اداره منابع طبیعی استان ایلام بخاطر همکاری در به انجام رساندن این مقاله کمال تشکر و قدردانی را دارم.

منابع

- آزیر، ف. و شاهمرادی، ا. ۱۳۸۶. آتاکولوژی گونه مرتعی *Ferula ovina* در استان تهران، فصلنامه تحقیقات مرتع و بیابان ایران، ۳: ۳۵۹-۳۶۷.
- احمدی، ا. و شاهمرادی، ا. ۱۳۸۴. آتاکولوژی گونه *Agropyron cristatum* در استان آذربایجان غربی، مجله منابع طبیعی ایران، ۳: ۶۹۱-۷۰۱.
- اسدی، م. چراغی، ج. پیله وریان، ع. ا. اشرف مهربانی، ع. ابراهیمی وسطی کلایی، س. ۱۳۹۱. مقایسه اثر هیدروالکلی بخش هایی هوایی گیاه زوفایی یا لواستاتین پر پروفیل لیپیدی خون در موش، مجله دانشگاه علوم پزشکی یابل، ۱۴ (۵): ۴۲-۴۸.
- اختصاصی، م. ر. صحتی، م. ط. مصلح آرائی، ا. و عظیمزاده، ح. ر. ۱۳۹۰. تاثیر برخی از خصوصیات واحد های سنگی آندزیتی و گرانیتی بر روی میزان استقرار پوشش گیاهی در مناطق خشک (مطالعه موردی: مهریز-یزد)، فصلنامه پژوهشهای آبخیزداری (پژوهش و سازندگی)، ۹۲: ۳۲-۴۳.
- ابن جلال، ر. شفاعی بچستان، م. ۱۳۷۰. اصول نظری و عملی مکانیک خاک، انتشارات دانشگاه شهید چمران. حسنی، ن. ۱۳۷۳. آتاکولوژی اسکنبیل در مراتع خشک سمنان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده منابع طبیعی، دانشگاه تهران.
- حسنی، ج. و شاهمرادی، ا. ۱۳۸۶. آتاکولوژی جاشیر *Prangos ferulacea* در استان کردستان، فصلنامه تحقیقات مرتع و بیابان ایران، ۲: ۱۸۴-۱۷۱.
- رستمی کیا (نوکی)، ی.، فتاحی، م.، ایمانی، ع.، شریفی، ج.، ۱۳۸۹. بررسی برخی از نیازهای رویشگاهی و خصوصیات کمی و کیفی ینه در جنگلهای شهرستان خلخال. فصلنامه علمی-پژوهشی تحقیقات جنگل و صنوبر ایران. جلد ۱۷(۴): ۴۹۹-۴۸۹.
- فیاض، م. ۱۳۷۷. بررسی برخی از خصوصیات بوم‌شناسی سه گونه اسکنبیل در حوزه‌های جازموریان، چاهان و تهلاب در استان سیستان و بلوچستان، مجله مرتع و بیابان، ۱۱(۲): ۱۹۱-۲۱۲.
- کریمی، م. ۱۳۶۴. مقایسه روش‌های تقسیم بندی اقلیمی در منطقه مرکزی ایران، دانشکده کشاورزی دانشگاه صنعتی اصفهان، انتشارات دانشگاه صنعتی اصفهان.
- مصادقی، م. ۱۳۸۲. مرتعداری در ایران، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ چهارم. ۳۳۳ ص.
- مصلح آرائی، ا. ۱۳۸۸. شناسایی آفات و عوامل موثر پرجوانه زنی یذر گیاه مورخوش، طرح پژوهشی مصوب دانشگاه یزد، ص. ۲۶.
- مظفریان، و. ۱۳۸۷. فلور ایلام، انتشارات فرهنگ معاصر.
- Jalili A., Jamzad Z. 1999. Red Data Book of Iran. A Preliminary Survey of Endemic Rare and Enudaugered Plants species in Iran. Research Institute of Forests and Rangelands (RIFR) Publication, Tehran, 750 p.
- Kandemir N., Cansaran, A. 2010. An autecological on endemic alkanna haussknechtii Bormm. (Boraginaceae) Critically endangered in Turkey. Research Journal of Agriculture and Biological Sciences, 6(5): 613-618.

- Mueller D., Ellenberg H. 1974. Aims and methods of vegetation ecology. New York: John Wiley & Sons. 47 pp.
- Nadjafi F., Koocheki A., Honermeier B., Asili, J. 2009. Autecology, ethnomedicinal and phytochemical studies of *Nepeta binaludensis* Jamzad a highly endangered medicinal plant of Iran. *Jeobp*, 12(1), 97-110.
- Rostamikia (Noki) Y., Imani A.A., Fattahi M., Sharifi J. 2010. Site demands, quantitative and qualitative characteristics of wild pistachio in Khakhal (Text in Persian), *Iranian Journal of Forest and Poplar Research*, 4: 489-499.